

О.О. Босак

Івано-Франківська обл.,

Снятинський р-н, с. Долишнє

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ОСОБИ, СПОСОБУ ТА СТАНУ В УРУМСЬКІЙ ТА ТУРЕЦЬКІЙ МОВАХ

Як одна з актуальних у сучасному мовознавстві розглядається проблематика міжмовних та міждіалектних контактів, зокрема – проблема розвитку структури мови в результаті цих контактів.

Особливо цінний для дослідження цієї проблематики матеріал пропонують ізольовані від основного ареалу поширення, обмежені щодо кількості носіїв так звані “острівні тюркські мови”. До них належать також урумські говори Північного Приазов'я – Маріупольщини.

На сьогоднішній день є досить значна кількість досліджень із порівняльного аналізу діалектів мови румеїв (греків-еллінофонів) та мови урумів (греків-тюркофонів). Водночас бракує праць, присвячених зіставленню сучасної турецької мови та говірок урумської мови на різних рівнях мовної системи. Тому першочерговим завданням дослідження стає аналіз деяких категоріальних аспектів граматичного рівня сучасної турецької мови в їх зіставленні з говірками урумської мови.

Наукове вивчення урумських говірок розпочалося лише на початку ХХ ст. Одні дослідники називали їх маріупольськими грецькими говірками (М.В.Сергієвський, І.І.Соколов), інші приазовськими грецькими говірками (Т.М.Чернишова), кримсько-грецькою, за аналогією до кримськотатарської мови, або румейською мовою (А.О.Білецький).

У праці “Тюрки, їх мови та літератури”, що довгий час була у вітчизняній науці єдиною і найповнішою збіркою етнографічних, лінгвістичних і літературознавчих відомостей про тюркомовні народи [1974: 447], А.Ю.Кримський з посиланням на публікації О.Блау, Ф.Брауна, путівник Маріуполя та рецензію на нього М.Катанова, наводить деякі дані й про цю етнічну групу.

Детальне вивчення урумських говірок О.М.Гаркавцем [1999] дозволило вченому характеризувати їх як кипчацько-огузьку діалектну спільність, розподілити їх на групи на підставі наявності в них огузьких елементів у порядку їх наростання.

Водночас, відомий російський дослідник тюркських мов М.О.Баскаков [1960] відносить урумські діалекти до огузо-сельджуцької підгрупи огузької групи, тоді як мову кримських татар традиційно пов'язують із кипчацько-огузькою підгрупою кипчацької групи.

Метою пропонованої статті є порівняльна характеристика граматичних категорій особи, способу та стану сучасної турецької мови та огузьких (огузько-кипчацьких) говірок урумської мови. Згадані говори урумської мови стали об'єктом дослідження оскільки їх риси найбільшою мірою відповідають характеристикам сучасної розмовної турецької мови та фіксують елементи огузького (турецького) впливу.

Відомий дослідник говірок мови урумів О.М.Гаркавець [1999] зазначає, що в основі урумської мови лежить мова кипчаків-куманів-половців, які в XI-XIII ст. населяли степи та поселення Південно-Східної Європи. За граматичними особливостями урумська мова дуже близька до мов вірмено-кипчацької, кримськотатарської, караїмської й половецької. Від половецької її відрізняє тільки послідовний перехід задньоязикового *к* в *х* і неможливість афіксальних губних голосних цієї мови виступати в позиції після негубних голосних основи. За цими ознаками урумська мова співвідносна з кримськотатарськими діалектами.

Турецька мова спільно з азербайджанською, туркменською, гагаузькою, кавказько-урумською, а також урумськими говорами Маріуполя і Старого Криму та південними кримськотатарськими говорами складає основу огузької підгрупи тюркських мов.

У статті “Про походження та класифікацію урумських говорів Північного Приазов’я” [1981: 111] О.М.Гаркавець наводить дані огузького впливу на урумські говірки. Автор вважає, що про огузький (турецький) вплив на урумські говори потрібно розглядати в трьох аспектах.

По-перше, слід виділити спільні для всіх говорів огузькі особливості, пов’язані з тим, що в XI ст. мови кипчаків та огузьких племен насправді мали зазнати потужного взаємовпливу через те, що вони кочували на одній території протягом тривалого часу.

По-друге, виокремити огузькі особливості, пов’язані з впливом турецької мови на кипчацькі, кипчацько-огузькі, огузько-кипчацькі та огузькі говори.

По-третє, виявити арабсько-перські особливості, які потрапили до урумських говорів через посередництво турецької мови.

Диференціація дієслівно-іменних форм на фінітні й нефінітні виявилась тісно пов’язаною з уніфікацією особової афіксації предикативних форм, інвентар яких дещо зріс унаслідок об’єднання в дієслівній парадигмі урумських говорів кипчацьких та огузьких утворень. Провідну роль у процесі уніфікації відіграли власне – дієслівні форми наказового способу 1 і 2 особи однини і множини та 3 особи множини, а також минулого часу індикатива на *-ди* та умовного способу на *-са*, які сполучалися з афіксами *-м*, *-н*, *-х/-к*, *-низ*, *-лар/-лер*.

В огузьких говорах Старого Криму (СК), а почасти і в мішаних огузько-кипчацьких говорах Старогнатівки (СГ), Комар (К), Староласпа (СЛ), Гранітне (Г) елемент *н* у другій особі однини заміщується елементом *н*. У 3 особі множини афікс множини дав три рефлексі: *-лар*, *-л’ар*, *-лер*. Рефлекс *-л’ар* використовується у всіх говорах, крім ВН (Велика Новосілка), після *й* при оформленні основ з голосним заднього ряду. У ВН у цій позиції виступає варіант *-лер*.

Загальною урумською тенденцією в розвитку категорії особи є уніфікація особової афіксації форм, які функціонують у ролі фінітних: лексеми, які спершу приймали афікси іменної присудковості, зараз намагаються приймати афікси власне дієслівної присудковості і в тих особах, де такого збігу не вироблено: *аладжам ми*, *йох му*, *мен білім* – ‘візьму чи не візьму, це знаю тільки я сам’ Улакли (У); *ерік дала беш ерік*, *біз ону піше йерік* (СК) – *на сливовій гілці п’ять слив, ми їх з’їмо* [Гаркавець, 1988].

У підручнику “Основи теоретичної граматики турецької мови” Г.І. Халимоненка [1999] наведено особові форми дієслів дійсного способу, що утворюються за допомогою таких особових афіксів:

Однина	Множина
1. <i>-y/im⁴</i>	1. <i>-y/iz⁴</i>
2. <i>-sin⁴</i>	2. <i>-siniz⁴</i>
3. <i>збігається з основою цього часу</i>	3. <i>відповідає формі 3-ої особи однини, до якої приєднується афікс множини -lar/-ler.</i>

Отже, аналізуючи цю категоріальну одиницю, ми відзначили, що в сучасній турецькій мові спостерігається стале, незмінне функціонування системи особових афіксів, тоді як у говірках мови урумів можна помітити варіативність, чи то змінність, уживання того чи іншого афікса, – хоча основа комплексу особових афіксів, зцементована спільними історичними чинниками, все ж наявна. Це явище можна пояснити подвійно: по-перше, фактором впливу сусідніх мов на ці говірки (кримськотатарська, турецька, російська), а по-друге – природнім прагненням їх носіїв обирати легші для вимови та вживання варіанти.

Розмірковуючи над загальним напрямком розвитку дієслівної категорії стану, О.М.Гаркавець [1988: 176] підкреслює його зумовленістю двома факторами:

1) споконвічною тюркською тенденцією до поглиблення семантичної диференціації морфологічно виражених форм непрямих станів;

2) підтриманою слов’янським впливом тенденцією до описового вираження значень станів.

Дійсний спосіб (активний стан). Тут історично поєдналися основи різного походження й структури дієслова, похідні дієслова та ін. Загальноурумські приклади: *al* – ‘брати’, *aşla* – ‘прививати’, *йорул* – ‘втомлюватися’, *сахын* – ‘остерігатися’, *т'етір* – ‘приносити’, *альиш* – ‘звикати’ та ін. Неперехідні й перехідні дієслова дійсного способу використовуються в активних конструкціях.

У сучасній турецькій мові, як і в говорах урумів, активний стан (Etken Fiil Çatısı) характеризується нульовим показником, тобто формується за допомогою коренів дієслів: *oku-mak* – ‘читати’, *yaz-mak* – ‘писати’ та ін.

Пасивний стан в огузькому та огузько-кипчацькому говорах урумської мови формується від основ на приголосний, а в деяких випадках і від основ на голосний, за допомогою афікса *-l-*, від основ на голосний – за допомогою афікса *-n-*: *Саба йапылды бір чайхана* – СК (Старий Крим) – ‘До ранку була побудована чайхана’; *пиченнер чальнаджжах У* (Улаки) – ‘будуть косити сіно’. У ролі похідних зазвичай виступають перехідні дієслова активного стану, а також спонукальна форма: *Оларың аңнатылма алы оламай У* – ‘Їх неможливо зрозуміти’.

Пасивний стан у турецькій мові (Edilgen Fiil Çatısı) утворюється, як і в урумській, за допомогою – афікса *-il⁴* (якщо основа дієслова закінчується на приголосний), наприклад, *yazıl-mak* – ‘бути написаним’. Якщо ж основа закінчується на голосний, тоді до неї приєднується афікс *-n-*: *укап-mak* – ‘вмиватись’.

Зворотний стан передає дію, яка переходить на суб'єкт дії.

В огузьких говірках цей стан утворюється за допомогою афікса *-n-*, який після основ на приголосний має регулярну вузьку вокалізацію, що в архаїзмах може бути й широкою: *ігрєн* – ‘відвертатися’. Зустрічаються також дієслівні основи пасивно-звотної семантики з елементом *-l-*.

Розвиток складених дієслів зі слов'янським інфінітивом у ролі повнозначної частини торкнувся зворотного стану хіба що в урумській мові. Тут інфінітив на *-ся* може сполучатися із зворотним дієсловом медіального значення *олун* – ‘бути, відбуватися мимовільно’. Наприклад: *олан башланды – поправлятьсѧ олунмаа* – Г (Гранітне) – ‘хлопець почав поправлятися’. Рідше медіальні значення передаються дієсловом *олун-* у поєднанні з формою слов'янського інфінітива: *бір даа повторить олунду* – Г – ‘повторити ще раз’. Зворотна конструкція може передавати також взаємно-спільне значення: *олар договоритьсѧ олунуйл'ар* –У – ‘вони домовились’.

У сучасній турецькій мові зворотний стан (Dönüşlü Fiil Çatısı) утворюється аналогічно, за допомогою афікса *-(i)-n⁴*, наприклад, *укаmak* – ‘мити’, *укаn-mak* – ‘митися’, *гіутек* – ‘одягати’, *гійнтек* – ‘одягатися’, *севтек* – ‘любити’, *севінтек* – ‘радіти’.

Спонукальний стан як специфічне явище тюркської морфології широко розглядається як у діахронічних, так і в синхронічних дослідженнях. Словоформи, які включають афікси спонукального стану, передають такі основні значення, як спонукальні, у формуванні яких вирішальна роль належить контексту, і спонукально-перехідні історично закріплені в лексемі. У творенні спонукального стану беруть участь різні дієслівні основи шляхом приєднання різних афіксів. Найбільш уживані афікси *-m-* і *-m^op-*, які в урумській мові можуть утворювати форми спонукального значення практично від будь-якої основи: *ашат* – ‘давати їсти, годувати’, *илет* – ‘змушувати працювати’, *окут* – ‘навчати; змушувати читати’, *буют* – ‘робити великим, вирощувати’, *сагьалт-*, *сагьайт* – ‘зціляти, лікувати’, *чогьалт-*, *чогьайт* – ‘збільшувати кількісно, примножувати’, *кьыскьарт* – ‘укорочувати, скорочувати’, *скирт* – ‘старити’. Інші афікси в урумській мові, як вважає О.М. Гаркавець [1988: 88], або зовсім вийшли з ужитку, або перестали використовуватись для творення дієслівних основ.

У сучасній турецькій мові спонукальний стан утворюється за допомогою різних за походженням наголошених афіксів. Від більшості односкладових голосних та приголосних основ спонукальний стан утворюється за допомогою афікса *-du⁴*,

наприклад, *yedirmek* – ‘змусити когось з’їсти’. За допомогою афікса *-t-* утворюється цей стан від багатоскладових приголосних основ на *-l, -r*: *uyutmak* – ‘змусити когось спати’, *çoğaltmak* – ‘спонукати збільшуватись’.

Від більшості односкладових основ на *ç, ğ, ş, t* чи *у* спонукальний стан утворюється за допомогою афікса *-ir⁴*, наприклад, *doğurmak* – ‘народити’. Від незначної кількості односкладових основ спонукальний стан утворюється за допомогою афікса *-ar/-er*: *çıkarmak* – ‘змусити вийти’, *gidermek* – ‘змусити піти’.

Отже, аналізуючи та порівнюючи способи передачі спонукального стану в говорах урумської мови та сучасної турецької мови, ми з’ясували, що сучасна турецька мова має значно більше за урумську способів передачі цього стану.

Взаємний стан. Найдавнішим засобом творення взаємного стану вважаються післяйменники *бі(р)ле(н)* та *іле*, які згодом у кипчацько-огузьких, огузько-кипчацьких та огузько-урумських говорах перетворились на афікс орудного відмінка *-нан, -нен*, напр.: *Олар башлайл’ар ерішмед’е бір бірінен* Б (Богатир) – ‘Вони починають домовлятися один з одним’ [1988: 90].

У турецькій мові спостерігаємо дещо відмінний спосіб творення – за участю афікса *-iş⁴*. Від перехідних основ утворюються дієслова із взаємно-зворотним значенням, які номінують дію, яку здійснюють два (чи кілька) суб’єктів, при цьому ця дія переходить на них самих: *Derhal kucaklaştık, öpüştük* – ‘Ми одразу ж обійнялись, поцілувались’.

Дійсний спосіб виражає відношення повідомлюваного до дії, повідомляє про здійснення або нездійснення дії в минулому, теперішньому або майбутньому. Дієслова дійсного способу змінюються за часами, а в минулому, теперішньому і майбутньому час – за особами. Позитивна форма дійсного способу особливого афікса не має. Дієслова дійсного способу можуть вживатися із заперечною часткою *не*.

У турецькій та урумській мовах заперечна форма дійсного способу твориться приєднанням до позитивної основи дієслова афікса *-ма-, -ме-*: *Бір т’ере абеле атын сне мініп бір йере вармадым* – СК – ‘Жодного разу я не сідав на такого коня і нікуди не їздив’. У цьому реченні, окрім негативної форми, вжито дієприкметник на *-ip*, який, за нашими спостереженнями, часто використовується в турецькій мові, а отже, в огузьких говорах загалом.

Умовний спосіб означає дію бажану або можливу за певних умов. Твориться він за допомогою афікса *-ca/-ce (-sa/-se)*. Умовні форми на *-мыш оса* і *мыш оса еді* являють собою минулий та давноминулий час умовного способу: *Унутмамыш осам, совсем бахша турлу олур еді* – Ж – ‘Якщо б я не забув, все було б по-іншому’. *Анам вардым, деммыш осайдын, вар, дердим* – М (Маріуполь) – ‘Якщо б ти запитав мене тоді чи є у мене мати, я б відповів, що є’.

Контамінацію умовної форми *олса, поширеної* в усіх урумських говорах, за винятком кипчацько-половецьких, і форми *есе, исе*, властивої переважно огузьким говорам, становить умовна зв’язка *эльсе*: *т’елир эльсен, т’ель йаныма* – Б – ‘якщо маєш намір навідатись, приходь до мене’.

Умовний спосіб у сучасній турецькій мові (Dilek-Şart kipi) утворюється за допомогою ненаголошеного афікса *-sa/-se*, до якого додаються особові афікси 2-ої особи. У другій та третій особах множини наголос переходить на особові афікси.

Зобов’язальний спосіб дієслова виражає спонукання до дії через наказ, прохання, побажання, заклик, пораду. Дія реально відбувається і не відбувалася, але мовець сподівається що вона має відбутися.

У говорах Улаклів, Староласпи продовжує вживатись форма на *-малы/-мели* як дієслівна форма повиннісного способу: *хайдан алмалы* ‘звідки слід взяти’ У; *не олмалы дыр йа бу, ана?* – ‘Що це має бути, мамо?’ – СЛ. У Великоновосілці записано репліку, вживану років сорок тому в дитячій грі: *алмалы, ал хылыч*. Інформант тлумачить її як ‘треба взяти, візьми шаблю’, тим самим показуючи, що словоформа *алмалы*, утворена від дієслова *ал* – ‘брати’, вживалася як дієслівна форма зобов’язального способу.

Наказовий спосіб дієслівних особових форм турецької мови утворюється аналогічно до урумської мови, тобто за допомогою афікса примусовості *-mali/-meli*.

Таким чином, можна відзначити, що еволюція урумських говірок була різноплановою в різні періоди. Спочатку тюркські говірки Криму зазнавали впливу субстратних новогрецьких говірок на території півострова. Згодом під впливом місцевих кримсько-татарських говірок відбулася ретюркізація урумських говірок. Зіставивши характерні риси вираження граматичних категорій у діалектах урумської мови та сучасній турецькій мові, можемо дійти загального висновку про відносну подібність у вираженні категорій особи, способу та стану в обох досліджених мовах.

Перспективи подальших досліджень урумської і турецької мов полягають у вивченні лексичних та фонетичних подібностей та відмінностей у фонетичній та лексичній системах цих мов.

Література:

1. *Гаркавець А.Н.* О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья // Советская тюркология. – 1981. – № 2. – С.111-125.
2. *Гаркавець А. Н.* Тюркские языки на Украине. – К., 1988. – 340 с.
3. *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999.
4. *Баскаков Н.А.* Тюркские языки. – М., 1960. – 241 с.
5. *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я // Східний світ. – 1993. – №2. – С.80-86.
6. *Кримський А.Ю.* Тюрки, їх мови та літератури // Твори в 5-ти томах. – К., 1974. – Т.4. – 583с.
7. *Кононов А.Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956. – 190 с.
8. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія.* – К., 1969. – 423 с.
9. *Халимоненко Г.І.* Основи теоретичної граматики турецької мови. – К., 1999. – 281 с.
10. *Чернишова Т.М.* Тюркські елементи в соціальній сфері лексики грецьких говірок Донеччини // Мовознавство. – 1975 – № 4. – С. 95-100.